

Петровський В. В.

КРИМСЬКА ПРОБЛЕМА В УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ З ТОЧКИ ЗОРУ ЗАХОДУ

Опубліковані українською пресою 5 грудня 1991 року результати референдуму щодо незалежності республіки вразили суспільну думку, бо навіть у Криму 54,1 відсотка жителів підтримали це рішення. Ставши прикладом моделі мирної революції, Україна затим проголосувала за Л.М.Кравчука як символ стабілізації та центристських підходів. Однак синхронно з таким розвитком подій лунали голоси тих політиків, що не бажали примиритися з розпадом Радянського Союзу, пророкуючи ледь не широкомасштабні війни на його території на кшталт югославських. Скажімо, мер північної столиці Росії А.Собчак в інтерв'ю газети «Фігаро» 4 грудня 1991 «малював» апокаліптичні образи ядерного протистояння між Росією й Україною, порівнюючи їх з Сербією та Хорватією відповідно.[1] Хоча його прогнози справдитися не могли, але на протязі шести років українсько-російські відносини серйозно лихоманило, і значною мірою – через невирішеність питання про належність Криму, Севастополя, долі Чорноморського флоту. Фактично Кримський півострів перетворився на найбільш вибухонебезпечний для подальшої стабільності України анклав, став приблизно таким місцем, яким для Молдови було Придністров'я. Але якщо в розв'язанні конфлікту Кишинів використав спершу силу, потім – допомогу сусідніх держав, то Україна в основному обійшлася власними силами, не застосовуючи радикальних методів.

Західні історики, політологи, оглядачі, політичні й військові діячі уважно слідкували за ситуацією в Криму. Аналізом підходів сторін до вирішення питання належності Севастополя, рівня кримської автономії, позицій населення й лідерів України та Росії займалися такі автори, як Е.Вілсон, Т.Кузьо, Р.Солчаник, П. ван Гам, В.Кінкейд, Я.Браммер, Д.Лепінгвелл, К.Коверт, Д.Яворський, Д.Сецер, Т.Ланд, Г.Сасс, А.Мошес, Д.Шерр, М.Молчанов та інші. Задум автора статті – розглянути найбільш характерні погляди західних вчених, політиків щодо вказаних вище проблем, виявити співпадання з реальністю чи помилковість прогнозів і висновків з подальшою еволюцією російсько-українського переговорного процесу.

Напружені дебати відносно територіально-адміністративної належності Кримського півострова спалахнули закономірно, і не тільки тому, що російська еліта поставила під сумнів рішення 1954 року про його передачу до складу радянської України. По-перше, для України вихід до Чорного моря, можливість активної участі в Балтійсько-Чорноморському блоці держав відкривала шанс на ключову роль, змінивши, нарешті, свій звичайний геоісторичний чинник «окраїни».[2] По-друге, відмічав професор Канадського інституту українських

студій Р.Марплз, визнання Заходом за Росією статусу правонаступниці СРСР призвело до того, що майже два роки Україна була де-факто міжнародною парією.[3]

Професор Колумбійського університету О.Мотиль, торкаючись теоретичних основ українсько-російських конфліктів, писав: триумф ельцинської революційної еліти означав схильність до імперства й сильної влади. Російські політики 90-х років вважали державу інструментом революційної трансформації, мали неприкриті месіанські наміри, як і всі революціонери взагалі. Для багатьох росіян радянська експансія фактично виглядала російською, а радянські поразки або втрати – теж вважалися насамперед російськими.[4]

В кримській проблемі сплелися, якщо використати оцінку А.С.Тамінез, два типи інтересів російської еліти: реальна політична та економічна користь і більш абстрактні інтереси престижу, психологічного вдоволення й законності.[5]

Навряд чи перебільшує в своїх роздумах значення півострова для України та Росії Р.Волчук. Дійсно, для Росії значення Криму величезне насамперед з точки зору військового впливу на Україну й Чорноморський регіон. Не менш важливий і широкий стратегічний підтекст: росіяни розраховують у майбутньому відновити своє панування на Чорному морі (з оновленим флотом) і таким чином обмежити зростаючий вплив Туреччини в мусульманському світі, одержати перевагу при доступу через Босфор і Дарданелли до Середземномор'я. Для України забезпечення державного кордону на півдні практично неможливе при перевазі російського населення в Криму та значно сильнішого від українських військово-морських сил російського Чорноморського флоту.[6]

Добре відомо, що наявність у Криму переважної більшості росіян та російськомовних українців, серед яких надто впливовим фактором залишається “радянськість”, обумовила особливу позицію населення ще стосовно “перебудови” й демократизації суспільства. Як вказував співробітник науково-дослідного інституту радіо “Вільна Європа” та “Свобода” в Мюнхені Р.Солчаник, уже після прийняття закону про державний статус української мови 28 жовтня 1989 року серед жителів Криму швидко поширився страх перед “насильницькою українізацією”, хоча він був абсолютно безпідставним. Однак уже влітку-восени 1989 місцева комуністична номенклатура очолила рух за відновлення автономії Криму, щоб перетворити його на своєрідну “резервацію”, дистанціювавшись від небажаних змін та влади Києва.[7]

Крах Радянського Союзу надав росіянам Криму, на думку президента асоціації по вивченню націоналізму Я.Бреммера, статус першорядної титульної нації, тому вони виступили за воз'єднання з Росією. Взагалі росіяни України більш урбанізовані, мають в середньому вищий рівень освіти й заробітної плати (346 крб. проти 314 восени 1991 року), ніж українці, а в Криму – свої органи управління. Взяті в цілому, вказані чинники сприяли їхній етнополітичній мобілізації. До кінця грудня 1992 на території Криму не діяли структури представника президента України. Крім того, суттєві поступки київської влади російському населенню півострова прискорили відновлення кримським парламентом 20 травня 1994 року дії місцевої Конституції, прийнятої двома роками раніше. Вона передбачала

кримське громадянство, власні збройні сили, а відносини з Україною будувалися за принципом міждержавних стосунків. Але кримські татари, які стали нетитульним народом на власній батьківщині (значна частина з них не мала виборчих прав), замість підтримки автономії надали перевагу зміцненню унітарної української держави. Навіть коли уряд України, побоюючись відчуження росіян, ігнорував більшість вимог татарського населення, останнє почало схилитися до підтримки Руху, але не російського сепаратизму. Хоча, звичайно, татари дійсно відігравали другорядну роль в політичних подіях.[8] Але, як пише експерт з пострадянських проблем Міжнародного інституту стратегічних досліджень у Лондоні А.Лівен, татар очолюють віддані справі, рішучі й благородні лідери, загартовані роками поневірянь у радянських в'язницях. 18 травня 1994 року, на знак піввікової річниці депортації татар та інших меншин з Криму, вони вивели на вулиці біля 200 тисяч своїх земляків, тобто 80 відсотків всього татарського населення півострова. На відміну від масової політичної мобілізації татар, прибалтійських народів, українських націоналістів, російські жителі Криму виявилися не в змозі виставити навіть більш-менш численні пікети біля будинку свого парламенту.[9]

Взагалі росіян хвилює, зауважує професор М.Молчанов, питання подальшої «татаризації» Криму і скорочення Києвом меж російської автономії. Російські політики розраховують таким чином: якщо Москва програє битву за російську автономію на Кримському півострові, в такому разі залишиться мало надій на перемогу в Естонії, де дебатуються проблема Нарви, або латиській Ризі. Саме Крим служить очевидним проявом напів-реальної, напів-уявної небезпеки для російської національної гордості й політичної ідентичності. Для Росії територіальна втрата півострова може все ще сприйматися як «скорочення залишків колишніх «колоніальних» або псевдо-колоніальних володінь». Тому, скажімо, Т.Кузьо й заголошував, що українська «небезпека» для Росії – не військова, а політична, культурна й психологічна. У свою чергу, Україна не бажає втішатися таким розумінням втрати Криму, тому вона фактично більш чутлива до кримської проблеми, ніж Росія. Тому з обох сторін національні гордості та історична пам'ять підносяться до найвищого принципу.[10]

Добре відомо, що в Конституції Росії 1993 року не вказано, що Крим – російська територія, але, як вважає Т.Кузьо, територіальні претензії часто проявляються в психології, ностальгії. Де початок чи кінець російської території – зрозуміти важко, бо росіяни, подібно сербам або туркам, бачать батьківщиною всю колишню імперію. Свого часу Л.Кравчук, розмірковуючи про значення історичних кордонів, риторично запитував: за яким століттям їх потрібно визначати – X чи IV? Чи, можливо, вимагати від Росії повернення 325 тисяч км² колишньої території України, яка була передана їй у 1924 році? Чому, дивувався автор статті в «Литературной России», відлік належності Криму ведеться з 1954 року, а Курільських островів – з 1855 року?[11]

Історики української діаспори давно намагалися довести природну належність Криму до праукраїнських земель, і не лише на основі існування Тмутараканського князівства у 965 – 1117 роках. В 1993 році професор політичної теорії університету Манітоби Р.Книш фактором київської політики назвав побудову в V столітті

фортеці Києвець біля нинішнього Сімферополя.[12] Запорізьку Січ та Кримський півострів як єдиний організм на протязі 1709-1732 років описував З.Когут. З посиланням на матеріали, опубліковані в українській пресі на початку 90-х років ХХ століття, він доводив, що південь України, включаючи Крим, колонізували українські козаки й селяни, вони ж будували й Севастополь.[13]

Німецький вчений В.Йільге резонно підкреслює, що зображення на реверсі односторонньої української банкноти руїн Херсонесу дає можливість доводити легітимність належності Криму саме до України, хоча після краху Візантії Кримський півострів знаходився під владою татар, південне його узбережжя було одним з вілайєтів Османської імперії, потім Крим став російським. Але цією віссю Київ – Крим, орієнтованою на південь, національна пам'ять українців підтверджує думку української історіографії ХІХ століття щодо протоукраїнського характеру Русі взагалі.[14] Саме нагальна потреба узаконити право України на володіння Донбасом та Кримом була, з точки зору Т.Кузьо, основною причиною прийняття Києвом історіографічної схеми М.С.Грушевського.[15]

Даремно деякі кримські геополітики доводили, начебто Крим геополітично гетерогенний (неоднорідний) по відношенню до українського Причорномор'я. Тобто вони намагалися стверджувати, що в цих регіонах різні ґрунти, фауна, а співвідношення довжини перешийка до периметра узбережжя дає в Криму найменшу цифру серед великих півостровів Євро-Азії і наближає його до острова. Цим висновком геополітики підкреслювали «волю кримської землі», співвідносячи її з антикиївськими настроями кримчан.[16] Такий висновок не можна вважати випадковим, бо з осені 1992 року ідеолог російського політичного бомонду С.Караганов пропонував широкомасштабні плани маніпуляції з російською діаспорою в близькому зарубіжжі, щоб полегшити шлях Росії до гегемоністської позиції в Євроазії.[17]

Що стосується реакції більшості громадян України на ряд воєнничих заяв російських політиків, то Т.Кузьо небезпідставно заявляв: за 70 років населення УРСР звикло до існуючих адміністративних кордонів між республіками. Тому після серпня 1991 року претензії Державної думи Росії на Крим та Севастополь були сприйняті негативно не лише, скажімо, у Львові, але і в Донецьку. В той же час відсутність масових антиросійських настроїв пояснює незначну підтримку пропозиції про ліквідацію в Україні військових баз Російської федерації.[18]

Учасники українсько-американської конференції істориків у жовтні 1994 року відзначили вибухонебезпечність кримської проблеми, причому канадський політолог Д.(І.)Яворський вказав на нерішучість київської влади в боротьбі з сепаратизмом. З точки зору Р.Солчаника, напруженість питання щодо належності Криму демонструє небажання Росії визнати незалежний статус України, а турецький вчений Д.Б.Сеєр категорично заявив: якщо Крим буде у складі Росії, небезпека для Туреччини залишатиметься досить суттєвою.[19]

Докторантка Лондонської школи економічних та соціальних наук Д.Сасс з повним правом писала, що Крим, як приклад етнографічного музею, українці не дарма називали «кокардою на грудях землі», росіяни – брильянтом у короні. Але в 90-х роках ХХ ст. його стали порівнювати з Нагірним Карабахом, спусковим

гачком для третьої світової війни. Хоча засоби масової інформації перебільшували складнощі кримської проблеми, але напружена атмосфера дебатів, різних заяв виправдовувала авторів. В 1994 році Кримський півострів міг перетворитися, за словами Д.Сасс, в іскру, яка загрожувала розірвати Україну на частини і поставити під сумнів її виживання.[20] Між тим Т.Кузьо переконує в іншому: надто мало спільного в російсько-українському конфлікті з проблемами типу Індія – Пакистан чи Хорватія – Сербія. Бо якщо для України головною небезпекою її незалежному статусу залишається позиція Росії, то для останньої Україна не становить найменшої загрози (до 2005 року бойовий потенціал української армії може становити лише 20 відсотків від рівня 1992 року[21]). Тому запевнення міністра закордонних справ Великобританії М.Рифкінда в наявності ризику війни за Крим, порівняння В.Жириновським півострова з Кувейтом у плані можливого російсько – українського конфлікту – безпідставні.[22]

Виступаючи 30 травня 1998 року на конференції славистів у Оттаві, професор М.Молчанов підкреслив: криза 1994 – 1995 років у Криму мала б набагато гірші наслідки, коли б крайні погляди російських націоналістів розділяла найвища еліта країни. Деякі автори переконані, що конфлікт за півострів, за Чорноморський флот тоді не перейшов до «гарячої фази» не завдяки поліпшенню економічної й політичної ситуації в Україні, а дякуючи обережній та безсторонній лінії російських виконавчих структур, які традиційно менш емоційні, ніж законодавчі органи.[23]

В праці Стокгольмського науково-дослідного інституту миру висновки більш песимістичні: з 1993 року в Росії фактично не залишилося еліт, які б сприймали без заперечень кордони Росії в якості меж Російської федерації, бо росіяни не визнають внутрішніх кордонів колишнього Радянського Союзу згідно законів міжнародного права.[24]

Можна згодитися з професором міжнародних відносин університету Білкент (Анкара) Д.Б.Сецером, що Росія вкрай хворобливо сприйняла ліквідацію своєї гегемонії в акваторії Чорного моря, маючи тут досить велику довжину кордону – 2 782 кілометри. В потенціалі, вважає він, Крим може розділити або об'єднати Україну з Туреччиною, але реальніше останнє. Поки що, однак, знаючи про обвинувачення Росії на адресу Стамбулу в намаганнях заповнити «вакуум сили» в Чорноморському басейні, Україна не бажає тісного зближення з Туреччиною, в основному обмежуючись економічним співробітництвом.[25]

Ще кілька років тому позиції зарубіжних та вітчизняних вчених стосовно майбутнього російсько-українських відносин, не виключаючи й кримські проблеми, виглядали досить драматично. Ч. Дік, наприклад, прогнозував можливість заходів Росії по дестабілізації становища в Україні, провокуючи внутрішні конфлікти, після чого начебто йшло б втручання в її справи під виглядом захисту миру чи російськомовного населення.[26] Таке тлумачення перегукувалося з передбаченням директора відділу міжнародних організацій і дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету М. Кулінича, який припускав, що загроза війни для України, як і серйозних конфліктів, не щезла. Причинами можливих зіткнень могли стати політичні, територіальні, національно-етнічні, релігійні протиріччя, які неможливо вирішити мирним шляхом.[27]

КРИМСЬКА ПРОБЛЕМА В УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ З ТОЧКИ ЗОРУ ЗАХОДУ

Але в останній час спостерігається значно більше поглядів, подібних до висловлювань професора Массачусетського технологічного інституту Б.Д.Тейлора, професора університету Халла (Сомерсетшір) К.Д. Уолтона. Вони переконані: слабкість Росії хронічна, навіть прихід до влади “сильної особи” не дозволить поставити перед країною грандіозні цілі. Максимальною з них може бути, на думку Уолтона, спроба частково відновити нео-СРСР, але боротьба за азіатський регіон, Кавказ, Середню Азію загрожує цілком поглинути потугу Росії.[28] Б.Д.Тейлор, полемізуючи з К. Морозовим, ще в 1995 році схилявся до думки, що небезпеку з боку Росії не треба перебільшувати, бо російське суспільство в основному не підтримує силових методів розширення кордонів чи зон впливу. І якщо Росія й небезпечна для української державності, то на значній відстані, тому майбутнє України – в її власних руках.[29] Щодо Криму навіть російська преса запевняє читачів, що проблема півострова як зовнішньополітична для України тепер не існує, а в політичному плані автономія інтегрувалася до українського суспільства.[30] Безумовно, це перебільшення, але в будь-якому разі вирішення проблем розвиватиметься насамперед шляхом компромісів, а не застосування сили.

Список літератури

31. Nahaylo B. The Ukrainian Resurgence. – London. – 1999. – P. 422.
32. Feldhussen A. The “Russian Factor” in Ukrainian Foreign Policy // The Fletcher Forum of World Affairs (Medford). – 1999. – Vol. 23. – ‘ 2. – D. 120.
33. Marples R. Ukraine’s Relations with Russia in the Contemporary Era // The Harriman review (New York). – 1996. – Vol. 9. – ‘ 1-2. – P. 106.
34. Motyl A.J. Competing Discourses and inter-State Conflict in post-imperial Eastern Europe // Post-Soviet Political Order. Conflict and State Building. – London; New York. – 1998. – P. 23-25.
35. Tuminez A.S. Russian Nationalism and the National Interest in Russian Foreign Policy // The Making of Foreign Policy in Russia and the new States of Eurasia. – Armonk, New York; London. – 1995. – P. 44-45.
36. Wolchuk R. Ukraine in the Context of NATO Enlargement // The Ukrainian review (London). – 1997. – Vol. 44. – ‘ 3. – P. 5.
37. Solchanyk R. Regionalismus und Nationalismus in der Ukraine // Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. – Baden-Baden. – 1993. – S. 253-254.
38. Bremmer J. Post-Soviet nationalities Theory: Past, Present, and Future // New States, new Politics: Building the Post-Soviet Nations. – Cambridge etc. – 1997. – P. 20; Meyer D.J. Why have Donbas Russians not ethnically mobilized like Crimean Russians have? A Institutional / Demographic Approach // State and Nation Building in East Central Europe: Contemporary Perspectives. – New York. – 1996. – P. 319-324.
39. Lieven A. Ukraine and Russia. A fraternal rivalry. – London. – 1999. – P. 108, 119.
40. Molchanov M.A. Ukraine between Russia and NATO: Politics and Security // The Ukrainian review (London). – 1998. – Vol. 45. – ‘ 3. – P. 7-8.
41. Kuzio T. Borders, Symbolisen and Nation – State Building: Ukraine and Russia // Geopolitics and International Boundaries (London). – 1997. – Vol. 2. – P. 37, 42.
42. Knysh G. The Crimean Roots of Ancient Ukrainian Statehood // The Ukrainian Quarterly (New York). – 1993. – Vol. XLIX. – ‘ 3. – P. 313.
43. Kohut Z. Making the Ukrainian Armed Forces Ukrainian: The Role of National (non-Soviet) Military Traditions // The Military Traditions in Ukraine’s Army Forces. 12-13 May 1994. – Cambridge. – 1995. – P. 11.

44. Jilge W. Staatssymbolik und nationale Identitat in der postkommunistischen Ukraine // Ethnos-Nation (Koln). – 1998. – ¹ 1-2. – S. 105-110.
45. Kuzio T. Borders, Symbolism and Nation – State Building... – D. 43.
46. Цымбурский В.Л. Геополитика как мировидение и род занятий // Политические исследования (Москва). – 1999. – № 4. – С. 19-20.
47. Skak M. From Empire to Anarchy. Post-communist Foreign Policy and International Relations. – London. – 1996. – P. 156.
48. Kuzio T. The Domestic Sources of Ukrainian Security Policy // The Journal of Strategic Studies (London). – 1998. – Vol. 21. – ¹ 4. – P. 32.
49. Osteuropa (Stuttgart). – 1997. – ¹ 7. – S. 729.
50. Sasse G. The Crimean Issue // The Journal of Communist Studies and Transition Politics (Glasgow). – 1996. – Vol. 12. – ¹ 1. – P. 83-84.
51. Ольшевський В.Й. Воєнно-економічна безпека // Наука і оборона (Київ). – 1999. – № 3. – С. 40.
52. Kuzio T. Russia – Crimea – Ukraine. Triangle of Conflict // Conflict Studies (London). – 1994. – ¹ 267. – P. 1-2.
53. Molchanov M.A. Ukraine between Russia and NATO: Politics and Security // The Ukrainian review (London). – 1998. – Vol. 45. – ¹ 3. – P. 7-8.
54. Дув.: Russia and Europe: The Emerging Security Agenda. – Oxford. – 1997. – XVIII + 560 pp.
55. Sezer D.B. Ukraine, Turkey, and the Black Sea Region // Ukraine in the World. Studies in the International Relations and Security Structure of a newly Independent State. – Cambridge. – 1998. – P. 80, 90-93.
56. Цит. по: Goncharenko A. Ukrainian-Russian Relations: An Unequal Partnership. – London. – 1995. – P. 39.
57. Kulnich N. Defence Industry Privatization and National Security Requirements: The Ukrainian Case // Privatization in NACC Countries: Defence Industry Experiences in Related Fields. Colloquium 29-30 June, 1 July 1994. – Brussels. – 1994. – P. 195.
58. Walton C.D. The Decline of the Third Rome: Russia's Prospects as a Great Power // The Journal of Slavic Military Studies (London). – 1999. – Vol. 12. – № 1. – P. 52-54.
59. Taylor B.D. The Challenges of Ukrainian Statehood // Perspectives on Contemporary Ukraine (Cambridge). – 1995. – Vol. 2. – № 2. – P. 5.
60. Лебедев В. Кучма борется с Цустовойтенко за Крым // Независимая газета (Москва). – 2000. – 26 января. – С. 5.

Поступило в редакцию 9 августа 2001 г